Ks. Michał Kłakus, ***Biskup Gawlina wobec Żydów w czasie II wojny światowej***, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2024, ss. 176.

Książka ks. dr. Michała Kłakusa *Biskup Gawlina wobec Żydów w czasie II wojny światowej* podejmuje problematykę o istotnym znaczeniu dla badań nad historią Kościoła katolickiego, dziejami Polskich Sił Zbrojnych oraz relacjami polsko-żydowskimi w okresie II wojny światowej. Przedmiotem zainteresowania autora jest postawa bp. Józefa Gawliny wobec ludności żydowskiej, analizowana zarówno w kontekście jego wcześniejszej działalności, jak i doświadczeń wojennych, zwłaszcza związanych z pobytem w Związku Sowieckim oraz funkcjonowaniem polskich struktur wojskowych na emigracji.

Podjęcie tego zagadnienia zasługuje na uznanie przede wszystkim ze względu na złożoność badanego problemu. Józef Gawlina był bowiem hierarchą, którego działalność trudno jednoznacznie zakwalifikować w ramach prostych kategorii interpretacyjnych. Z jednej strony pozostawał on przedstawicielem tradycyjnego nurtu polskiego katolicyzmu okresu II Rzeczypospolitej, z drugiej natomiast zachowane źródła dokumentują jego konkretne działania na rzecz pomocy Żydom. Szczególnie istotny jest w tym względzie okres jego działalności w Związku Sowieckim w 1942 r. Autor stara się zatem przedstawić Gawlinę jako postać uwikłaną w różnorodne uwarunkowania społeczne, polityczne, narodowościowe i religijne.

Założenie to należy ocenić pozytywnie. Autor nie ogranicza się bowiem do próby wystawienia hierarchy jednoznacznej oceny, lecz podejmuje próbę rekonstrukcji jego postaw i działań w konkretnych realiach historycznych. Jest to szczególnie ważne w przypadku problematyki stosunku do Żydów, która wymaga uwzględnienia zarówno realiów społecznych i politycznych II Rzeczypospolitej, jak i zmian, jakie nastąpiły w wyniku doświadczenia wojny i Zagłady.

Już we wstępie autor precyzuje zakres swoich zainteresowań, zaznaczając, że *celem pracy nie jest przedstawienie historii Żydów w Polsce*, a *czytelnik spodziewający się całościowego ujęcia problemu wzajemnych stosunków polsko-żydowskich może czuć się zawiedziony* (s. 15). Deklaracja ta jest istotna dla właściwego odczytania książki. Nie jest ona bowiem syntezą stosunków polsko-żydowskich ani całościowym studium postaw Kościoła katolickiego wobec Żydów. Jej zasadniczym przedmiotem pozostaje działalność i poglądy konkretnego hierarchy.

Autor deklaruje jednocześnie, że będzie unikał podejścia ahistorycz-

nego i analizował poglądy Gawliny oraz jego *antyżydowskie nastawienie w świetle ówczesnego stanu wiedzy, panujących stosunków społecznych i uwarunkowań historycznych*" (s. 14). Przyjęcie takiej perspektywy należy uznać za uzasadnione. Pozwala ona bowiem uwzględnić fakt, że postawy jednostek kształtowane były przez określone doświadczenia, język epoki, środowisko społeczne i polityczne oraz dostępne w danym momencie możliwości działania.

Istotnym elementem przyjętej przez autora perspektywy jest rozróżnienie pomiędzy antysemityzmem i antyżydowskością. Odwołując się do Hannah Arendt, autor wskazuje, że *antysemityzm jako ideologia odznacza się wrogością, nienawiścią wobec Żydów i ma charakter rasowy*, podczas gdy *antyżydowskość z kolei to postawa niechęci i dyskryminowania Żydów. Ma ona swoje uwarunkowanie kulturowe, obyczajowe, społeczne i polityczne* (s. 10). Autor określa to rozróżnienie jako *fundamentalne, kiedy rozważa się stosunek Józefa Gawliny do sprawy żydowskiej* (s. 11).

Samo przyjęcie takiego rozróżnienia należy ocenić pozytywnie. Jest ono szczególnie przydatne w badaniach nad okresem II Rzeczypospolitej, ponieważ pozwala uniknąć automatycznego utożsamiania wszelkich negatywnych postaw wobec Żydów z antysemityzmem rozumianym jako określona ideologia. Autor słusznie zwraca uwagę na specyfikę społeczeństwa II Rzeczypospolitej i ówczesną debatę dotyczącą polskiej tożsamości. Jak podkreśla, w odniesieniu do społeczeństwa, w którym „ok. 10 proc. mieszkańców stanowili Żydzi", rozróżnienie pomiędzy antysemityzmem a antyżydowskością ma „zasadnicze znaczenie" (s. 11).

W tym miejscu pojawia się jednak najważniejsze zastrzeżenie dotyczące warstwy metodologicznej książki. Jeżeli rozróżnienie to ma być „fundamentalnym" narzędziem analizy, należałoby oczekiwać nie tylko jego zdefiniowania, ale również konsekwentnego stosowania wobec wszystkich analizowanych przypadków. Tymczasem w tym zakresie dostrzegalna jest pewna niekonsekwencja.

Na s. 36 autor stwierdza: *Józef Gawlina uważał, że negatywny stosunek do Żydów, zwłaszcza tych popierających ideologię komunistyczną lub związanych z ruchem wolnomularskim, jest wyrazem obrony wartości katolickich i narodowych, a nie przejawem antysemityzmu*. Z kolei na s. 39 pisze: *Gawlina nie krył swoich poglądów antyżydowskich*. Oba stwierdzenia można oczywiście pogodzić, jeżeli przyjąć, że autor świadomie odróżnia antysemityzm jako ideologię od antyżydowskich uprzedzeń czy stereotypów. Problem polega jednak na tym, że podobne kryterium nie zawsze jest stoso-

wane konsekwentnie w odniesieniu do innych analizowanych podmiotów.

W książce pojawiają się bowiem określenia dotyczące „nastawionego antysemicko dowództwa polskiego" oraz „źródeł i przejawów postaw antysemickich w Wojsku Polskim w okresie II wojny światowej" (s. 16). Na s. 60 autor pisze o „antysemityzmie Polaków", natomiast na s. 71 wspomina o pogłoskach dotyczących „szerzącego się wśród polskich żołnierzy antysemityzmu". Tytuł III rozdziału brzmi z kolei: *Biskup Gawlina wobec przejawów antysemityzmu w Wojsku Polskim w czasie II wojny światowej*. Autor mówi również o „działaniach na rzecz walki z antysemityzmem w Wojsku Polskim" (s. 89). Jednocześnie na s. 82 określenie „postawy antyżydowskie" pojawia się jako synonim antysemityzmu.

Nie jest to wprawdzie problem, który podważa zasadnicze ustalenia książki, ale z pewnością osłabia precyzję jej aparatu pojęciowego. Czytelnik nie zawsze otrzymuje bowiem jasną odpowiedź na pytanie, jakie konkretne kryterium decyduje o zakwalifikowaniu określonej postawy jako antysemickiej bądź antyżydowskiej. Tym bardziej że w przypadku Gawliny autor zdaje się stosować kategorię antyżydowskości w celu bardziej zniuansowanego opisania jego poglądów, podczas gdy podobne zachowania innych osób określa mianem antysemityzmu. Wydaje się zatem, że bardziej konsekwentne stosowanie przyjętych definicji zwiększyłoby wartość analityczną pracy.

Na uwagę zasługuje również sposób, w jaki autor przedstawia kontekst stosunków polsko-żydowskich. W wielu miejscach przejawy niechęci Gawliny wobec Żydów zestawiane są z przykładami nieżyczliwej, nielojalnej, a niekiedy wręcz wrogiej postawy części środowisk żydowskich wobec Polski i Polaków. Zabieg ten ma swoje uzasadnienie, ponieważ pozwala ukazać stosunki między obiema społecznościami w sposób bardziej złożony i uwzględnić wzajemne napięcia występujące w okresie poprzedzającym i obejmującym II wojnę światową.

Jednocześnie należy postawić pytanie, czy tak częste przywoływanie negatywnych zachowań części środowisk żydowskich nie prowadzi niekiedy do przesunięcia punktu ciężkości z analizy postawy Gawliny na jej kontekst. W przypadku tego rodzaju biografistyki należy bowiem odróżnić dwie kwestie: wyjaśnienie, dlaczego określona osoba zajmowała dane stanowisko, oraz ocenę charakteru tego stanowiska. Okoliczność, że określone zachowania części środowisk żydowskich mogły wpływać na sposób postrzegania Żydów przez Gawlinę, jest ważna dla wyjaśnienia genezy jego poglądów, ale sama w sobie nie przesądza o charakterze jego własnych po-

staw. Wyraźniejsze rozdzielenie tych dwóch poziomów analizy uczyniłoby argumentację autora bardziej przejrzystą.

Największą zaletą książki pozostaje natomiast jej baza źródłowa. Autor przeprowadził szeroką kwerendę archiwalną, korzystając m.in. ze zbiorów Archiwum Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii, Archiwum Kościoła i Hospicjum św. Stanisława w Rzymie, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz Archiwum Yad Vashem. Tak szeroki zakres kwerendy należy ocenić bardzo pozytywnie. Świadczy on o dobrym przygotowaniu warsztatowym autora i pozwala na wykorzystanie materiałów pochodzących z różnych środowisk i instytucji.

Szczególnie cenne są odnalezione przez autora listy osób żydowskich kierowane do bp. Gawliny, zamieszczone w aneksie. Ich znaczenie jest większe niż tylko dokumentacyjne. Pozwalają one bowiem spojrzeć na działalność hierarchy z perspektywy osób, które zwracały się do niego o pomoc. Dzięki temu narracja nie opiera się wyłącznie na wypowiedziach samego Gawliny, dokumentacji kościelnej czy materiałach administracyjnych, lecz uwzględnia również świadectwa osób, których bezpośrednio dotyczyła jego działalność.

Szczególnie interesujący jest fragment dotyczący działalności Gawliny w Związku Sowieckim w 1942 r. Autor pokazuje, że pomoc udzielana Żydom przez biskupa polowego była związana z jego działalnością duszpasterską, ale jednocześnie wymagała konkretnych decyzji i zaangażowania w sytuacji napięć występujących w polskich strukturach wojskowych i emigracyjnych. Ustalenia te mają znaczenie nie tylko dla biografii Gawliny, lecz również dla badań nad funkcjonowaniem duszpasterstwa wojskowego i wielonarodowym charakterem Armii Polskiej formowanej w Związku Sowieckim.

Wartość książki zwiększa także wyjście poza klasyczne ujęcie biograficzne. Autor analizuje bowiem obecność żołnierzy pochodzenia żydowskiego w polskich strukturach wojskowych oraz reakcje władz wojskowych i duchowieństwa na napięcia narodowościowe. Dzięki temu monografia dotyka szerszego problemu społecznego i narodowościowego zróżnicowania polskiego wysiłku wojennego.

Pewnym ograniczeniem pracy jest natomiast stosunkowo niewielki zakres analizy porównawczej. Szersze zestawienie postawy Gawliny z działalnością innych polskich i europejskich hierarchów katolickich pozwoliłoby lepiej określić specyfikę jego stanowiska. W szczególności interesujące by-

łoby porównanie jego poglądów i działań z postawami innych biskupów funkcjonujących w podobnych warunkach wojennych.

Dalszego pogłębienia wymagałaby również kwestia ewolucji poglądów hierarchy. Interesujące byłoby dokładniejsze ustalenie, w jakim stopniu doświadczenia wojenne, pobyt w Związku Sowieckim, kontakt z uchodźstwem oraz obserwacja sytuacji ludności żydowskiej wpływały na jego sposób postrzegania relacji polsko-żydowskich. Tego rodzaju analiza pozwoliłaby jeszcze lepiej odpowiedzieć na pytanie, czy doświadczenie wojny prowadziło do modyfikacji wcześniejszych schematów myślenia Gawliny.

Podsumowując, książkę ks. dr. Michała Kłakusa należy ocenić jako wartościowe i potrzebne studium historyczne, które wnosi istotne ustalenia do badań nad działalnością Józefa Gawliny oraz nad relacjami polsko-żydowskimi w okresie II wojny światowej. Jej największymi walorami są szeroka baza źródłowa, wykorzystanie materiałów pochodzących z wielu archiwów oraz próba przedstawienia hierarchy w sposób bardziej złożony niż wynikałoby to z jednoznacznych ocen jego działalności.

Ostatecznie należy stwierdzić, że *Biskup Gawlina wobec Żydów w czasie II wojny światowej* stanowi istotny wkład w badania nad historią Kościoła katolickiego, Polskich Sił Zbrojnych oraz relacji polsko-żydowskich w XX wieku. Autor wykazał się dobrym warsztatem źródłowym i umiejętnością podejmowania problematyki wymagającej szczególnej ostrożności interpretacyjnej. Pomimo wskazanych uwag monografia zasługuje na pozytywną ocenę i powinna zostać uznana za wartościowe opracowanie wzbogacające dotychczasową wiedzę o Józefie Gawlinie oraz jego stosunku do ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej.

Ks. Wojciech Guzewicz